

Тетяна Вавринюк

НЕВЛАСНЕ ПРЯМА МОВА ЯК ЗАСІБ СУБ'ЕКТИВАЦІЇ ТЕКСТУ

Невласне пряма мова становить складне поєднання оповідної мови з формами внутрішнього мислення самих персонажів. Здатність невласне прямої мови виявляти точку зору персонажа, бути засобом суб'єктивації оповіді зазначалася багатьма мовознавцями: В. Виноградовим [1], В. Кодуховим [2], В. Ващенко [3] та ін. Із введенням в оповідний текст невласне прямої мови порушується суб'єктна обмеженість оповідного монологу, дійсність відтворюється в різноманітних суб'єктних відбитках, а не просто з точки зору автора. Переміщення мовленнєвих сфер в оповідному творі демонструє, наскільки оповідач зближується чи віддаляється від персонажа. Зміна суб'єктних планів оповідача та героїв і створює образ автора.

Здебільшого невласне пряма мова відтворює внутрішню мову персонажа, у суб'єктивному сприйнятті якого перетинаються точки зору автора-оповідача і цього персонажа. До того ж у невласне прямій мові зберігаються лексичні, синтаксичні, а також інтонаційні ознаки чужого висловлення, манера того, хто говорить, але все це передається від імені оповідача. Цей спосіб не претендує, як пряма мова, на точне відтворення чужих думок чи висловлень, він передає лише те, що є ситуативно актуальним. Наприклад:

Повернулася – його не було. Втік, знову втік, навіть п'яний утік! Варя Юхимівна аж заплакала від досади та злості на нього, а потім побігла до його сестри: не інакше, поволікся туди одсипатися [4, с. 315].

Невласне пряма мова може мати різний ступінь наближеності до прямої мови, на основі чого виділяються два різновиди невласне прямої мови з різними стилістичними орієнтирами – “літературним” і “характерологічним” [5].

Літературна невласна пряма мова характерна для фрагментів, що передають глибоко приховані, інтимні моменти психічного і духовного життя персонажа. Синтагматичні зв'язки номінації особи характеризуються співвіднесеністю з дієсловами стану, процесу (хотіти, знати, любити, пам'ятати, відчувати, думати, чути тощо). У стилістичному плані такі фрагменти характеризуються явно вираженою книжністю, відшліфованістю. Віднесеність опису до персонажа (він думає, йому здавалось, він уявляє тощо) – умовний

прийом зображення глибоких відчуттів, прихованих часом і від самого суб'єкта. Завдяки цьому прийому читач “дивиться” на світ очима персонажа, переживає перцептивні асоціації, що виникають у персонажа. Наприклад:

Лежала, обмерла, вслухалась до болю в напружену тишу.

Грюкнули двері, заскрипів метало протез. Залунав його голос: він не то гмикнув, чи сказав щось глузливе. Дзенькнула чарка, забулькотіло з пляшки. Потім знову зарипів протез, здається, до ліжка... Ні, до дверей... [6].

Від італійців пахне солодким. Учора вселилась у нашу хату. Румуни, так ті пахнуть цвілою картоплею. Тепер у нашій хаті солодке. Як німці були – пахло отою маззю, що черевики натирають.

Чи пахнуть мадяри? А цигани – димом. Димом і трохи смолою [7, с. 223].

До цього ж різновиду невласне прямої мови Л. Соколова відносить і фрагменти тексту, що передають сприйняття героєм дійсності, його точку зору. Події і предмети описуються з урахуванням пресупозиції героя, відтворюється його логіка. Справді, у сучасній прозі спостерігається тенденція до розширення суб'єктно-мовленнєвого плану персонажа. Одним із шляхів такого розширення є зображення дійсності у сприйнятті її осмисленні її дійовою особою. Вважаємо доцільним фрагменти художнього тексту, що відображають позицію героя і з якими пов'язане повне чи часткове “перевтілення” оповідача в свого персонажа, відносити до літературного різновиду невласне прямої мови, оскільки ці фрагменти особливо насичені елементами чужого слова. Наприклад:

Миколка з габлями підбіг до дверей, ліг на землю і зазирнув у щілину під дверима – хто там? Нікого. І Собаки не чути. Де Собака? Може, хто його придушив тихо або вбив, що Собака не встиг і гавкнути?

Щось заскімлило і загуло.

Ні, це беззневий вітер скімлить у тонкім верховітті і гуде у грубіших гілках.

А що це шумить? Дужче і дужче! Зі стелі сарая западали краплі. Дощ? Дощ [8].

Таке саме місце у творі займають і описи внутрішнього стану тварини, особливо в тому випадку, коли використовуються прийоми антропоморфізму. Наприклад:

Раптом вовк насторожився: йому почулися постріли. В одну мить він вискочив з ями і

завив. Так він ще не завивав ніколи. Все своє життя він завивав з голоду або з горя. Тепер в його завиванні була надія і радість [9].

У цьому уривкові передаються антропоморфні відчуття вовка: "йому почувся", "в його завиванні була надія і радість".

Другий тип невластне прямої мови – характерологічна, що виявляє більшу наближеність до прямої мови. Саме характерологічна невластне пряма мова містить ознаки розмовного мовлення: включення питальних і окличних речень, що часто функціонують як неповні, парцельовані чи перервані структури; вкраплення просторіч, оцінно-експресивної лексики тощо. Всі ці елементи чітко виділяються на фоні авторської оповіді, створюючи разом з іншими способами передачі чужого слова мовленнєву багатоплановість. Наприклад:

Хіба міг він на очах у Явдошки коней за вузду зводити? Та краще не жити! Став на воза ще й пружкою прицьвохнув. Коні й помчали, самі себе випереджаючи... [10, с. 158].

Не тямлячись, розпечатала – й у пригірку їй стурхнула фотографія геть мала, як листочок. Із фотографії чистими очима дивився хлопчик років семи, тильний бік списано кривулями: "Дорогому татові скупателний Ваня". І ніякого листа в конверті.

Еге, це шльондра вісточку прислала, бо сама дитина не здогадалася б, це та хвойда зманює назад, бо вже нагулялась, це та пройдисвітка мізками своїми мізкує, як би хазяїна додому [11, с. 74].

Мерзлякувато шулячи плечі, Ганя роззиралась на село, що обляглось до сну, де-не-де ще поблмуючи вогниками вікон. Може, його, муровщика, хтось покликав пособити, марудився з кельмою допізна, а потім не зумів могорич переступити, той могорич і звалив із ніг? До кого йти, в кого питати? Чи не до Ольги повівся? [12].

У наведених прикладах виділяються одиниці усного розмовного мовлення: розмовні частки – *еге, та, хіба*; сполучник, характерний для розмовного мовлення – *бо*; номінації з яскравою суб'єктивною оцінністю – *шльондра, хвойда, пройдисвітка, повівся*, інфінітивне речення з риторичною окличністю – *Та краще не жити*; загальнонародні фразеологізми: *мізками мізкує, не зумів переступити, звалив із ніг*. Для синтаксису наведених уривків характерні питальні та окличні речення, що передають емоційність внутрішнього монологу.

Перед невластне прямою мовою, зазвичай стоїть сигнальне речення, що містить вказівку

на особу і часто називає дію, що супроводжує процес мислення або мовлення. Найхарактерніший модальний тип невластне прямої мови – форма питальних та вигуківих речень, що виділяються в емоційному та інтонаційному плані на тлі авторської оповіді. Наприклад:

Повернулася в дім, притиснулася стіною до дверей. Льончик ще плаче? Зараз минеться... Усе по-новому тепер, усе не так, як було... Щоб одразу, безповоротно – і жодного сліду! [13, с. 153].

Буфетниця зняла з обличчя марлю і налила склянку томатного соку... Де я бачив це обличчя? Коли? Коли воно так запам'яталося мені, що я не міг і не можу знайти собі місця всі останні часи?... [14].

Отже, невластне пряма мова відтворює психічний процес у його динаміці, дозволяє органічно ввести в свою оповідь суб'єктивний світ героїв. Автор ніби перевтілюється у своїх героїв і, розповідаючи про їхні думки, передаючи їхнє мовлення, вдається до тих лексичних, фразеологічних і граматичних засобів, до яких би вдалися його герої в зображуваній ситуації. Як і пряма мова, цей прийом допомагає авторові схарактеризувати своїх героїв, а оскільки невластне пряма мова передає здебільшого невисловлені думки, – розкрити найпотемніші грані психіки персонажа.

Дослідники відзначають, що характерологічна невластне пряма мова як засіб для вираження суб'єктивної оповіді може бути представлена в тексті фрагментами різної протяжності – рядом самостійних речень у складі синтаксичних одиниць, окремими розділами [15]. Іноді невластне пряма мова стає внутрішньою нормою цілих творів, особливо для тих, що в них оповідь ведеться від першої особи

І літературна, і характерологічна невластне пряма мова можуть структуруватися і як монолог, і як діалог.

Монологічна невластне пряма мова передає плин невисловлених думок персонажа, процес осмислення ним зображуваних у творі подій чи явищ – і все це в інтерпретації оповідача. Наприклад:

Вадим Павлович із полегшенням намацав у кишені ключ, відчинив свій кабінет, увімкнув вентилятор, сів у крісло й розслабився... Боже милосердний! Чого люди не бачать самих себе? Чому цей Марченко ходить в інститут у сандалях за сім п'ятдесят? Чого на ньому, як на хлопчиків, куценька, до пояса, сорочка, та ще й навипуск? Чого на ній немає гудзика внизу? І

вчора не було, і позавчора... Чого, зрештою, сорочка жовта, а штани у Марченка чорні й пузиряться на колінах? [16]

По суті це і є невласне пряма мова у загальному значенні цього терміна: "внутрішня мова, яку передає автор твору, ніби перевтілюючись у свого героя" [17].

Невласне прямий діалог становить діалог, відбитий свідомістю одного з його учасників. Діалог будується так, що один із мовців представлений у двох ролях: і як особа, що говорить, і як особа, що сприймає чуже мовлення. Так само, як невласне пряма мова взагалі є деформацією прямої мови, згадана діалогічна будова є своєрідною деформацією діалогу. Наприклад:

По всьому видно, що жінка чимось схвилювана. Звертається до мене. Чи не знаю я часом, як добратися до Калужного? Знаю. Аякже! Можна і поромом, можна і в об'їзд. Чи не міг би я на карті показати дорогу? Чого ж? Давайте вашу карту! [18]

Порівняно з невласне прямою мовою (монологічною) невласне прямий діалог перебуває у дещо іншій площині: він передає висловлені думки, а невласне пряма мова – внутрішнє, невисловлене мовлення.

У невласне прямому діалозі з уніфікованими формами особи вказівка на суб'єкт, через сприйняття якого передаються репліки діалогу, міститься або в безпосередньо авторському слові, або у відносно широкому контексті, організованому точкою зору одного з персонажів (як у наведеному прик-

ладі). Якщо цей контекст витриманий в плані одного з персонажів, то діалог зазнає його впливу, в деякій мірі уподібнюючись до цього контексту, що й виражається вирівнюванням форм особи. Заміна особи – основна ознака невласне прямого діалогу, що оформляє його як самостійний спосіб передачі чужого мовлення – невласне пряму мову.

Невласне пряма мова (як монологічна, так і діалогічна) є одним із засобів розширення мовленнєвої структури художньої оповіді. Створюється двоплановість висловлення завдяки тому, що у невласне прямій мові відбивається манера мовлення літературного персонажа, емоційне забарвлення, характерне для прямої мови, проте передається вона не від імені персонажа, а від імені автора, оповідача, що зливає його мову зі своєю. Двоплановість полягає у передачі внутрішньої мови персонажа, його думок, настроїв, але виступає за нього автор, об'єктивна оцінка подій автором зіставляється зі сприйняттям персонажа. Таким чином, невласне пряма мова виступає засобом розкриття внутрішнього світу героя, дозволяє створити його психологічний образ.

Крім того, на основі тонких форм взаємодії оповідного стилю із внутрішнім мовленням персонажів вимальовується й образ автора, що зі зміною суб'єктивних планів оповіді то займає позицію стороннього спостерігача, то зближується з позицією персонажів.

Отже, невласне пряма мова, як стилістичний прийом, має великі та різноманітні можливості.

Література

1. Виноградов В. Избранные труды. О языке художественной прозы. – Москва: Наука, 1980. – 358 с.
2. Кодухов В. Прямая и косвенная речь в современном русском языке. – Ленинград: Учпедгиз, 1957. – 87 с.
3. Ващенко В. Стилистичні явища в українській мові: Посібник для студентів філологічних факультетів університетів. – Харків: ХДУ, 1958. – 277 с.
4. Дімаров А. Містечкові історії: Повісті. – Київ: Рад. письменник, 1983. – 558 с.
5. Кожевникова Н. О соотношении речи автора и персонажа // Языковые процессы современной русской художественной литературы: Проза / Отв. ред. А. Горшков, А. Григорьев. – Москва, 1997.
6. Дімаров А. Вказ. праця. – С. 309.
7. Вінграновський М. В глибині дощів: Повісті. – Київ: Рад. письменник, 1985. – 254 с.
8. Там само. – С. 23.
9. Там само. – С. 61.
10. Дрозд В. Вибрані твори: У 2 т. – Київ: Рад. письменник, 1989. – Оповідання. Романи. Т. 1– 462 с.
11. Оповідання' 83: Збірник / Упоряд. М. Кравчук. – Київ: Рад. письменник, 1984. – 463 с.
12. Там само. – С. 18.
13. Бедзик Ю. Блакить. Розкрилля: Романи. – Київ: Дніпро, 1978.
14. Вінграновський М. Вказ. праця. – С. 80.
15. Виноградов В. Вказ. праця.
16. Оповідання' 83. Вказ. праця. – С. 16.
17. Виноградов В. Вказ. праця.
18. Бедзик Ю. Вказ. праця. – С. 74.